

AVELINO GÓMEZ LEDO (1893-1977), TRADUTOR Ó GALEGO DOS CLÁSICOS GRECOLATINOS

XESÚS ALONSO MONTERO

Universidade de Santiago de Compostela

Resumen: Este artículo revisa la trayectoria académica y biográfica de Avelino Gómez Ledo que fue, como muchos colegas de su tiempo (1893-1977), escritor de una obra poligráfica: poeta, traductor, ensayista, historiador local, biógrafo de filósofos admirados, investigador del léxico gallego. Parte de esta ingente obra está inédita, incluso la que más importa en este artículo: su traducción al gallego de la *Eneida* de Virgilio.

Resumo: Este artigo revisa a trayectoria académica e biográfica de Avelino Gómez Ledo que foi, como moitos colegas do seu tempo (1893-1977), escritor de obra poligráfica: poeta, tradutor, ensaísta, historiador local, biógrafo de filósofos admirados, esculcador do léxico galego. Parte desta inxente obra está inédita, incluso a que máis importa no presente traballo: a súa tradución galega da *Eneida* de Virgilio.

Abstract: This essay reviews the Avelino Gómez Ledo's academic and biographic career. He was like many of his time colleagues (1893-1977) writer of a poligraphic work: poet, translator, local historian, biographer of beloved philosophers and Galacian lexicon's researcher. An important part of this work never was published, like his translation of Virgil's *Eneida* to galacian language.

Palabras llave: Estudios de traducción. Gómez Ledo. Virgilio. *Eneida*.

Palabras chave: Estudos de tradución. Gómez Ledo. Virxilio. *Eneida*.

Key Words: Translation studies. Gómez Ledo. Virgil. *Aeneida*.

PRIMEIRA PARTE: DA VIDA, DO SEU CARÁCTER, DA SÚA OBRA POÉTICA, DA BIBLIOGRAFÍA

1. NOTA PRELIMINAR: “DE RE BIBLIOGRAPHICA”

O sacerdote Avelino Gómez Ledo foi, como moitos colegas do seu tempo (1893-1977), escritor de obra poligráfica: poeta, tradutor, ensaísta, historiador local, biógrafo de filósofos admirados, autor de abundantes páxinas sobre a misión do párroco e a parroquia, esculcador do léxico galego (ás veces, con notas etimolóxicas), etc. Parte desta inxente obra está inédita, incluso a que máis importa no presente traballo: a súa tradución galega da *Eneida* de Virxilio.

Eu mesmo fixen xestión antes de 1993 para que o Concello de Chantada publicase ou promovese a edición do gran poema de Virxilio, xestións,

polo de agora, inútiles. Por esas datas era alumna miña na Facultade de Filoloxía (Santiago), María Olga Varela Rodríguez, chantadina, como don Avelino, que se interesou a fondo pola vida e pola obra de Gómez Ledo.¹ Ela foi fundamental na organización dunhas xornadas celebradas en Chantada no verán de 1993, ano do centenario, nas que tamén participei. Hai que supoñer que a súa man tamén está moi presente na edición do volume *Avelino Gómez Ledo no seu Centenario*, publicado pola Deputación Provincial de Lugo tres anos despois (1996). Consta de tres traballos: “Estudio bibliográfico” (de María Olga Varela), “Notas para o estudio da poesía” (de Xosé M. Eyré) e “Gómez Ledo, traductor” (de Xosé M. Vélez). Este é o único traballo que aborda o tema que será central no presente. Terémolo en conta como teremos algunhas das moitas noticias que María Olga Varela ofrece sobre escritos inéditos de don Avelino, que ela consultou na biblioteca do mosteiro de Oseira, institución á que os sobriños do escritor (Jesús Mª Cabo Gómez e Raúl Gómez Noguerol) legaron, ademais da biblioteca, o arquivo literario do escritor. Así pois, mentres o mosteiro de Oseira non publique o catálogo completo da obra édita e inédita de Gómez Ledo, hai que acudir ás páxinas de María Olga Varela, de notable utilidade.

Para o estudo da vida e da obra de don Avelino contamos, ademais, con páxinas dispersas: reseñas dos seus libros, parágrafos nalgúns manuais de historia literaria² e os artigos necrolóxicos de 1977, un deles de Xosé Filgueira Valverde, valioso.³

¹Na “nota de agradecemento” que precede ó seu traballo no volume *Avelino Gómez Ledo no seu centenario* manifesta a súa gratitude ó “profesor Xesús Alonso Montero por iniciarme” nas indagacións gomezledianas.

²Hai varias historias da literatura galega recentes que nin sequera mencionan a Gómez Ledo.

³“Lembranza de Avelino Gómez Ledo”, *Faro de Vigo*, 31-7-1977. Recolleito no seu *Adral*, Edicións do Castro, 1979, pp. 408-10.

Quen se asome con atención á súa obra de poeta e, especialmente, á de tradutor, no tardará en decatarse de que o home de Letras Avelino Gómez Ledo aínda non suscitou a monografía de conxunto que merece.

2. NOTAS BIOGRÁFICAS

Naceu don Avelino en Chantada (Lugo) o 31 de xullo de 1883. Seu pai, militar (do que quedou orfo ós dez anos) era home versado en Filosofía, Historia e Matemáticas, disciplina que impartiu voluntariamente a algúns rapaces chantadinos. Tutelado por Javier Vales Faílde (1872-1923), sacerdote e polígrafo, ingresa o neno Avelino, no ano 1907, no Seminario de Madrid, onde cursa a carreira eclesiástica ata 1918. Aínda alumno, publica dous opúsculos, que foron premiados: *Balmes, filósofo* (1914) e *El lenguaje del Quijote* (1916). Entre 1918 e 1922, residirá en Galicia, como alumno da Universidade Pontificia en Santiago e como soldado en Pontevedra.⁴

Coadxutor da igrexa de Santa María en Alcalá de Henares (1922), desempeñará a súa profesión de sacerdote desde 1923 en distintas igrexas de Madrid. Xubilouse en 1972 na de San Agustín, por el construída en 1943. Alí o visitei eu en 1952 para falar das ideas filolóxicas de Amor Ruibal, tema sobre o que me propuña escribir a tese de doutoramento. Non foi así, pero nesa ocasión don Avelino emprestoume o seu exemplar do libro de P. Regnaud *La ciencia del lenguaje* na tradución castelá de don Ángel (Santiago, 1900). O que a min me interesaba era o prólogo do filólogo compostelán, máis de cen páxinas que eu manuscibín durante un mes. A segunda visita a don Avelino, quizais en xaneiro ou febreiro de 1953, foi para devolverlle o exemplar de libro tan raro e escaso.⁵

Don Avelino, sacerdote en exercicio no Madrid convulso da primavera e do verán de 1936, pasou graves penalidades desde o inicio da Guerra

⁴Filgueira Valverde lembra esta circunstancia: “Conocera a don Avelino cando veu a Pontedeume cumprir o servizo militar” (Ob. cit. p. 408)

⁵V. o meu art. “Amor Ruibal na miña biografía filolóxica”, en *Amor Ruibal, filólogo*, Santiago, Consello da Cultura Galega, 2009, pp. 404-405.

Civil. María Olga Varela relata a dura odisea: oculto nunha casa amiga, cárcere, campo de concentración ...⁶ Estes duros episodios afectaron negativamente á súa obra de tradutor, como teremos ocasión de ver, no momento oportuno, aducindo textos do propio autor, un referido a un episodio xa de 1931. Ó xubilarse en 1972, retornou á Chantada natal onde continuou o seu labor literario ata o seu pasamento, acaecido o 29 de xuño de 1977, días antes de cumprir os oitenta e catro anos.

3. MÁIS SOBRE A BIOGRAFÍA: O TEMPO DA GUERRA CIVIL

No limiar de *Templos serenos* (libro de 155 sonetos), de 1944, revélanos que pasou bastantes meses, no Madrid bélico, oculto nunha casa (casa amiga, como precisa María Olga Varela):

... después de tantos meses, escondido y encerrado en la prisión de un cuarto ciudadano, sentí como una liberación al aspirar el oxígeno campero, a pleno pulmón, siquiera uno estuviera sujeto a disciplina militar, bajo la vigilancia de los fusiles.

A este período, os “Trágicos veranos rojos del 37 y del 38”, dedica unha boa parte do prólogo:

Por la altiplanicie madrileña, al filo de la provincia de Guadalajara, un millar de seres humanos, sin más delito que sus ideas de Religión y Patria, íbamos dejando por caminos y trincheras, por túneles y terraplenes, el sudor de los rostros y la sangre de las venas, bajo la amenaza constante de nuestras vidas, el insulto procaz y los rigores de un clima extremoso. Pero en nuestros corazones anidaban los ruseñores de la Victoria, y en nuestros espíritus, tenos como aceros toledanos, la Dignidad y la Esperanza.

Año y medio justamente duró el martirio para el que esto escribe. Mis manos manejaron el pico y la pala del obrero, las pinzas y los desinfectantes del sanitario, y, en los ratos de descanso y serenidad, la pluma del escritor, que también dejó sus huellas y trazó sus surcos en unos cuantos cuadernos. Había que olvidar muchas cosas y no hay nada para olvidar las miserias de la vida como el trato con las Musas.

⁶Ob. cit., pp. 12-13.

As musas contribuíron a salvalo, en principio as musas clásicas. Cón-
tanolo así:

Y aquí las teneis. Son aires nacidos al revuelo de lembranzas mo-
zas, cuando por aquelas calendas me embobaban y embebían las bellezas
de Anacreonte o de Teócrito, de Horacio o de Virgilio. Del anciano vate de
Teos son casi todos los sonetos de la última parte; unos fieles traducciones,
otros paráfrasis. Otros, los menos malos a mi parecer, pretende recoger algo
de aquel espírito inmortal de la Grecia bucólica y de la Roma eterna.

Devoto dos clásicos desde moi novo, don Avelino, o sacerdote, apela
a outras musas:

Pero el corazón cristiano no podía menos que reclamar sus fueros y
desfogarse en llamada pura, exenta de odio y rencor. ¡Qué cierto es que no
hay catarsis más exquisita que el dolor cuando se siente en cristiano! Ni una
sola palabra de maldición o encono fue trazada para condenar a las personas
por desalmadas que fueran. Y vaya si las había...

Neste libro, nun dos sonetos, “Mi catacumba”, fai esta aclaración
inicial: “Una humildísima cocina terrera en el lugar en donde, a escondidas,
se celebra la misa”. No segundo cuarteto subliña o risco que corría naquela
situación para cumprir coas súas obrigas de sacerdote:

Yo también conocí rojos tiranos
y en medio de la trágica balumba
juré a Dios ofrecer, aunque sucumba,
el misterio divino con mis manos.

No soneto “La cruz entre ruinas” describe o comportamento dos
seus captos nestes termos:

De la revolución la bestia impía
con furia apocalíptica animada
toda huella de religión sagrada
por doquiera que fuese destruía.

Don Avelino, sacerdote católico instalado de cheo nas crenzas políticas máis rancias, pronunciouse sobre o 36 nun “Romance de guerra”⁷ que comeza con estes versos:

Unha ducia de mociños
de pau toma e tente teso,
foron chamados ás armas
para defender os dereitos
de Dios e da pátreia, a ponto
de aguniar nas mans do demo
por angueiras de aleivosos
e por deserentes afeito,
que vender Hespaña ós rusos
decontado non temeron.
Os sindiós, trebón terríbel,
ceibado do mesmo inferno,
abatéronse raibosos
como boitres famentos
sobor do campo da pátreia
que xa por morta iles deron

.

Contra esta Hespaña (sic) alzouse

a cruz da espada
nas mans de cruzados testos
fillos de aquiles que antano
nunha loita de oito séculos
das poutas da meia lúa
a Hespaña ceibe fixeron

E entre estes cruzados

Toda a frol da mocidade
en todo o solar galego
correu a empuñar as armas
con pulos de abraimento,

⁷*Cancioneiro de Nosa Señora do Faro*, 1953, pp. 34-37.

4. VERSOS PARA ACHEGÁRMONOS Á SÚA ETOPEA

De 1969 é unha “Epístola on crego amigo”, unha “Leria ó xeito de Horacio”⁸ na que manifesta o seu total rechazo a certos signos da modernidade, que el detectou na “vila podre” (Madrid) e describe desta maneira:

Alí ollarás cotrosos con guedellas
 e mulleres en imitanza de homes
 estordegando o corpo en movementos
 cal nas rodas de fogo, os monifates
 e cus berros —as cantigas de agora—
 que creban os ouvidos dos máis xordos.
 Alí as rapazas insinando as pernas
 abranguidas cos mozos mariqueiros
 facéndolles as beiras sin vergoña.
 hastra os cregos noviños sin sotana,
 en mangas de camisa polas rúas

..

Xa non hai disciplina, nin os bispos
 se atreven a mandar, pois non fan caso,
 a santa liberdade, rol da Eirexa
 que o concilio asagrou, fana cachizos;

..

Os cregos
 atamiscados de achegarse ós ricos
 descasí baduando contra diles,
 derrancados do cíe en prol dos pobres
 con arrautos de mitin nas eirexas.

Don Avelino, que pasa uns días na súa “terra meiga” en 1969, rexeita e ridiculiza os signos dos novos tempos porque, no seu esquema intelectual, é incapaz de comprender algúns significados de signos para el tan insólitos. D. Avelino, á beira dos oitenta anos, é o cura tradicionalista que xa era en 1930, pero agora ante unha sociedade que catro décadas antes nin sospeitaba.

⁸ *Terra-Nai*, 1969

Que fose, antes e despois da Guerra Civil, un cidadán moi conservador, non implica que simpatizase co fascismo. Cando, en 1928, viaxa a Italia (a de Mussolini), camiño de Xerusalén, escribe:

Ó lonxe óuvense aínda as notas algareiras do hino que parece desafiar a un:

Giovanezza, giovanezza,
primavera di bellezza
nil fascismo é la salveza
de la nostra libertá.⁹

Na mesma crónica matiza:

Hai medo, moito medo, de que se esborralle a obra do Duce, direuto herdeiro dos vellos emperadores románs. E é, meu amigo, que os imperialismos que non teñen outros cimentos que os postos pola forza, abanéanse e hastra se veñen abaixo aixiña, e máis nos pobos insinados na escola da *forza do direito* e non do direito da forza. En fin, sempre será un axioma a uelo do *nihill violentum durabile*, e, se non, deixémoslle tempo ó tempo.¹⁰

5. O POETA

5.1. *Bibliografía anotada*

Velaquí os volumes poéticos que Gómez Ledo publicou entre 1926 e 1974.

1. *Romanceiro compostelán*, Madrid, Librería Puga, 1926. No prólogo revela que son versos dos seus tempos de Compostela:

... que fixen, por certo, á soma da catedral polo 1920, sendo estudante e cumpridor do servizo militar.

⁹“Por terras orientaes (Carta encol da miña piligrinaxe)”, I, *Nós*, Ourense, 59, 1928, p. 203.

¹⁰ib., III, 62, 1929, p. 32.

Como se indica na cuberta do volume, o *Romanceiro compostelán* contén “dibuxos e viñetas”. É o único poemario de don Avelino do que se fixo segunda edición: Libros da Frouma, Santiago, 2004 (con prólogo de Mª Teresa Araújo García)

2. *Borreas. Versos galegos*, Madrid, Impr. Asilo Porta-Coeli, 1928
3. *Templos serenos*, Madrid, Ediciones Verdad, 1944. O seu libro máis importante e logrado, consta de 154 sonetos, todos en castelán agás o primeiro, en latín, e un en galego, “Xelmírez”. O poema latino, “Mater!”, é un “sonetillo” de pentasílabos pero con recursos métricos románicos (hispanos) na rima, medida e acentuación. Consta o volume de catro partes: “Llama de amor viva” (50 sonetos, un deles tradución dun salmo); “Recuerdos bíblicos” (35 sonetos); “Alma viajera” (21 sonetos titulados “Florencia”, “Roma”, “En la Capilla Sixtina”, “Las catacumbas”...), e “Templos serenos” (48 sonetos que son, boa parte deles, traducións máis ou menos parafrásticas de Anacreonte, Mosco, Safo, Horacio, Catulo...)
4. *Cancioneiro de Nosa Señora do Faro*, Madrid, Impr. Avilista, 1953,
5. *Poemas composteláns*, Madrid, Impr. Avilista [1954]. Na “Nota preliminar” aclara:

Fai xa moitos anos que saíu do prelo eiquí en Madrid un cativo ROMANCEIRO COMPOSTELÁN, a miña primeira obriña na fala galega, laboura de xuventude, un chisquiño arrichada e outro chisquiño incorreita. Tantas tachas tiña aquela edición que me propuxen nunha posíbel emposta refacela e aperfeizoala a mór grorea do Apóstolo e da cibdade incomparábel —vieira de isa pérola santa— a quen eu nado por aquiles currunchos galegos, adprendín dendes de neno a amar e admirar fondamente.

Arredor do ano 1936 e con vistas ó xubileu daquela próisimo, fun devagar corrixindo e comendo dúas ducias de poemas máis para engadirlos á nova edición. Cando todo estaba xa disposto para emprenta veleiqué chimparse sobor da patrea a malfadada revolta que veu avesar a

miña boa tención. O traballo con outros moitos de desvariado caraiter despareceron sin deixar restollo. Apontamentos, ficheiros e libros todo se perdeu sin esperanza naquil inferno, agás da vida e do ideal que val máis que a vida. Co tempo os azos caídos fóronse repondo un tantiño, e descomasí rexurdiu da borralleira do meu curazón algo que aquil fogo a faiscar non sei se endebén ou endemál nas páxinas que tes diante de ti, querido e devoto leitor.

Da anterga edición somente se conservan aquí us cantos romances, e iso de tal xeito correxidos e arre Quintados que non os coñecería o mesmo pai que os fixo.

Ofrezco, “in extenso”, a “Nota preliminar” por achegarnos datos sobre dous libros do autor e por facer referencia ós atafegos da Guerra Civil que non só afectaron á vida do escritor senón tamén á súa obra literaria (páxinas perdidas, textos refeitos...). Noutro libro seu refírese a *Poemas composteláns* nestes termos: “. . . terminado y preparado en 1936, no he podido rehacer más que este soneto. . .”. Trátase do soneto “Xelmírez”, o único en galego de *Templos serenos* (1944, p.64) Hai un poema, “Lenda de Calrosmano”, que xa aparecera en *Romanceiro compostelán*, con esta aclaración: “Dunha vella traducción galega do códice de Calisto II”. No novo libro, *Poemas composteláns*, non só se reproduce este texto senón que se ofrecen, en Apéndice, tres traducións. O autor redactou esta nota “ad hoc”:

A nosa LENDA DE CALROSMANO foi tradocida a diversas falas extranxeiras por distintos literatos . A versión italiá foi feita por Guido Batelli, e publicada no boletín mensual da cultura galega, NOS, o quince de setembro de 1931, pax. 153 a 156. Tradúxo a ó alemán Mathilde van de Pas de Goldis, Baronesa de Eszenasyi. Ó idioma croata, o gran poeta Luka Brajnovic. E derradeiramente, que sepamos, foi vertida ó búlgaro por Maria Tolcheff Beneff. Damos eiquí as tres primeiras, sintindo deixar, por carencia de caraiteres cirílicos, a tradución búlgara.

Ignoramos se, con posterioridade, se publicou esta versión.

6. *Terra-Nai*, Madrid, Impr. Juan Bravo, 1969. É o volume que acolle a “Epístola on crego amigo (Leria ó xeito de Horacio)”.

7. *A estrela de Belén (Panxoliñas-Romances-Canciões de Nadal propias e alleas)*, Pontevedra, Artes Gráficas Portela, 1974. No capítulo das cancións de Nadal alleas inclúe versións galegas de varios poetas casteláns: Gómez Manrique, Xoán de la Encina, Lope de Vega, Federico Muelas...

5.2. *O poeta, nos primeiros meses de 1936, responde ó Inquérito de Filgueira Valverde*

É o Inquérito da escolma de poetas líricos que lle encomendou ó profesor Filgueira Valverde o Seminario de Estudos Galegos (1935) co obxecto de publicar, en 1937, centenario de Rosalía, unha magna antoloxía da poesía galega. Filgueira Valverde concibiu o volume dos poetas contemporáneos como unha antoloxía consultada (semellante á de Gerardo Diego para a poesía española do XX). Na enquisa, moi ben ideada, o profesor Filgueira solicita de cada escritor, ademais dunha autopoética, datos sobre a súa vida, formación, lecturas, preferencias literarias, criterios lingüísticos, etc. Poucos interpelados responderon, na súa totalidade, a un inquérito tan ambicioso.¹¹ Don Avelino, daquela xa autor de dous libros en galego, enviou algunhas respostas das que escolmamos fragmentos.

[Biografía]

Nacín en Chantada, ril verdadeiro da Terra nosa. . . É unha comarca belidísima. . . Montaña e ribeira, pan centeo e viñas de sona. Neste curruncho abríronse os meus ollos á poesía. Cánto eu gozaba de neno, recorrendo as belas paisaxes, das que endexamais me fartaba [...]

Perdín o meu pai cando tiña oito anos. Nunca esquecín a súa figura e o que val máis, a súa honradeza e cristiandade. Isto infruiu moito na miña vocación crerigal.

[Formación]

Estudei toda a carreira no Seminario de Madrí, paréceme que con proveito.

¹¹Esta Antoloxía permaneceu inédita máis de setenta anos. No 2008 Ana Acuña e mais eu fixemos a edición (con prólogo meu): *Os poetas galegos (1936) / Antoloxía consultada*, Museo de Pontevedra et al.

[Obra]

Daquela eu sintía fundamente -quizais por estar arredado dela- o amor á Terra, e esquirbín os primeiros versos, algú dos que viron a luz en xornais do pobo ou da capital da provincia. . .

O primeiro poema do que teño noticia titúlase “¡Adiós!, pátreas” e publicouse no número 35 da revista *Suevia* (Habana, 20-10-1912). O autor, de 19 anos, “desterrado” en Madrid, lembra os eidos patrios deixados.

[Autopoética]

Eu non teño unha doutrina poética. Non deixo de entender e gostar as novas correntes que van por roteiros de música, pro eu, educado nos crásecos, prefiro a poesía máis como escultura ou pintura; son máis plástico que romántico. Sempre gostei dos bos poetas da terra; o Curros e a Rosalía dos de antes; hoxe engádense Cabanillas e Amado Carballo (e coma prosistas Castelao e Otero Pedrayo).

Cómpre reter, no presente traballo, esta afirmación: “educado nos crásecos” (anos despois escribiría “clásicos”)

[Autoescolla]

Eu non sei se son algo poeta. Polo si ou polo non, xa que mo pides, veleí che mando un poemiña que me pareceu o menos malo dos meus, que mereceu ser traducido na lingua de Dante por Battelli. Tamén che mando o libro *Borreas* onde atoparás quizais algún soneto menos malo.

[Proxectos]

. . . publicar un tomo de versións e traducións do grego, latín, italián, inglés, portuxés (sic), etc con algunhas composicións orixinaes en grego, latín, portuxés, galego e castelán.

Nesta altura xa publicara textos de Virxilio, Ovidio e Lucrecio en galego; non hai noticias de que, desde 1936, traducise textos italianos, ingleses e portugueses (si gregos).

Tampouco temos noticias de que cultivase a poesía en portugués e en grego (en latín, polo menos, o “sonetillo” que mencionamos).

Eu desexaría escribir un libro de Cántigas como as dos Canzoeiros, a máis outa poesía lírica do mundo, ó meu parecer é o miragre da auga saída dunha pedra viva por virtú daqueles Moisés. Hai que estudar ises canzoeiros.¹²

¹²Ob. cit., pp. 172-73.

Anos despois, en 1953, don Avelino publicou *Cancioeiro da Nosa Señora do Faro* onde hai páxinas ó xeito medieval. Salientamos “Cantar de amigo”, composto a partir dunha das cinco cantigas de Johán de Requeixo, cantor da ermida do Faro no século XIII.

5.3. Sobre a poesía de Gómez Ledo

Poeta en galego sempre, agás no libro de 1944, *Templos serenos*, para min o seu mellor libro de poemas. É no prólogo deste volume onde nos fai xaber:

... he compuesto desde muy mozo algún que outro poemita en lengua castellana. Más tarde me atrajo irresistiblemente la musa gallega, y fruto de este amor son unos cuantos libritos en la dulcísima fabla del noroeste. El que tienes en las manos es el primero en el idioma nacional y, con toda seguridad, el último.

E foi así. Todos os seus libros posteriores foron escritos en galego, o idioma, no caso de don Avelino, que era a luva axeitada á súa relación coas cousas da Terra por el poetizada: o mundo rural, a súa nenez, os santos e os santuarios do seu universo aldeán, os vellos costumes, as paisaxes nativas, as panxoliñas ó estilo das cantadas na súa infancia. . .

Poeta moi tradicional nas formas e ultraconservador nos contidos e nas actitudes, foi un poeta sincero e un cultivador fervoroso dese tipo de poesía, esencial na súa vida de escritor. Necesitou escribila e, tamén, publicala, sempre (ou case sempre) á conta do seu peculio, pouco abundante (as edicións son do autor).

Cómpre reparar no feito de que, cando, como poeta, filósofa ou se eleva a determinadas instancias relixiosas, o idioma escolleito (ou o que abrolla nel) foi o castelán de *Templos serenos* (1944), o seu mellor libro de poesía.

SEGUNDA PARTE: GÓMEZ LEDO, TRADUTOR DOS CLÁSICOS
GRECOLATINOS

1. UN TRADUTOR EN SOLITARIO DE 1930 A 1936

Tamén foi un tradutor en solitario, no seu tempo, Florencio Vaamonde Lores (1860-1925). Foi Vaamonde o gran iniciador das traducións dos clásicos, a quen debemos títulos importantes: *Odas*, de Anacreonte (1897); *Égloga I*, de Virxilio (1898); Libro VI da *Eneida*, de Virxilio (1898); *Ars poetica*, de Horacio (1901), etc. Algúns destes textos foron traducidos, décadas despois, por Avelino Gómez Ledo. Imos ver, cronoloxicamente, a que autores latinos se achegou o noso tradutor entre 1930 e 1936, período no que foi, literalmente, un tradutor en solitario.

2. VIRXILIO EN GALEGO

2.1. *Devoción por Virxilio*

Foi o profesor Vélez quen exhumou este texto:

Meu hobby-pasatempo. Virxilio foi sempre para min dende os primeiros anos das miñas humanidades; constituí para min o meirande engado.¹³

No prólogo inédito da inédita *Eneida* non é menos efusivo: “Mais para min foi sempre Virxilio o sol raiolante dos meus engados...”.¹⁴ De don Avelino é este ditirámico soneto:

A Virxilio
Alma nidia e lanzal do meu Virxilio,
beiras do Mincio cantareiro nado,
da miña adolescencia enxebre engado,
nos meus anoxos caridoso auxilio.
Do meu curruncho no punxinte exilio
doente de saudade, eu ¡malpocado!

¹³Ob. cit., p. 127.- No sobre “Varia” da Carpeta 4 do Arquivo de Oseira.

¹⁴Prólogo copiado por min no Arquivo de Oseira en 1992. Reprodúceo X. M. Vélez, Ob. cit., pp. 127-130.

sintinme por teus versos confortado
recendo matricial, paisaxe, idilio.
Bucólicos amores e cantigas
dos mocíños e meigas raparigas
a runflar baixo as faias e vereas.
Na xeórxiga paz os bos labregos
cangados sobre a terra en mil tarefas
e no cume da groria o pío Eneas!¹⁵

2.2. *A primeira tradución virxiliá: a Égloga I, 1930*

Curioso e raro opúsculo de oito páxinas cun texto na cuberta e na portada que reproducimos enteiramente pola súa utilidade para achegármolos ós motivos e ás características desta primeira incursión do tradutor nos eidos virxiliáns.

TÍTIRO
A Égloga Primeira do Virxilio
tradocida a língoa galega
en versos ceibes.
Humildoso Homenaxe
Ó se cumpriren os dous milleiros
d'anos da nacemento
do autísimo Poeta.
(70 a. ce C.- 1930 de C.)
por...
Mundial Artística
Abascal, 4.- Tlf. 35842
Madrid

Na contracuberta anuncia:

Prousimamente sairán
total-as Églogas, que xa
teño tradocidas, e quizais
as Xeórxicas.

¹⁵Ib. (o soneto tamén o publica o profesor Vélez, p. 130)

Supoño que o opúsculo foi impreso nos primeiros meses de 1930, pois a revista *Nós*, no número 77, correspondente ó 15 de maio de 1930, dedícalle unha reseña. Non tardou don Avelino en publicar un volume coas dez Églogas (A Cruña, *Nós*, 1930.- No colofón: 29-7-1930). Era o bimilenario do nacemento de Virxilio, efeméride en Galicia só festexada polos católicos galeguistas: Avelino Gómez Ledo e a revista pontevedresa *Logos* (“Boletín católico mensual”). O Virxilio que máis interesaba a este grupo era o Virxilio das Églogas, especialmente a IV, como teremos ocasión de comentar. No presente apartado, imos reproducir dúas reseñas que suscitou a aparición, en opúsculo, da primeira das Églogas.

Ofrecemos, en primeiro lugar, a aparecida na revista *Nós* (Ourense, 77, 15-5-1930):

TÍTIRO, a égloga primeira de Virxilio, / tradución de Avelino Gómez Ledo, / Madrí, sen data

O noso querido colaborador, o cultísimo sacerdote Don Avelino Gómez Ledo, cuio nome é ben coñecido dos lectores de *NÓS*, publicou esta linda versión da Egloga primeira de Virgilio, coma homaxe-lembranza do gregorioso poeta mantuano no segundo milenario da súa nacementa, que hai poucos días se celebrou.

Iste homaxe da literatura galega á literatura latina, nai, na persoa do mestre dos poetas cristiaos, cecais o noso irmau de raza —pol-o seu nome e pol-o lugar da súa nacementa, suponse que Virgilio debeu ser un celta— é cousa justa e atinada, que honraría como idea ao galego, ao poeta e ao humanista que é Avelino Gómez Ledo, senon o honrara já coma obra lograda, pol-a súa execución.

Obra coma esta teñen que ser saudadas por nós d’un geito especial, coma merecentes d’honores extraordinarios. Non abunda as versións dos clásicos, na nosa literatura: Saco e Arce, García Mosquera e Florencio Vaamonde foron n-isto os precursores. E o galego precisa d’elas para se consagrar definitivamente coma lingua culta, aparte do exercizo formidábele de mestranza da fala que representa un traballo d’istes para que o fai. Avelino Gómez Ledo prepara e anuncia unha tradución de todas as *Eglogas* e outra das *Georgicas*, e propónse outra das *Odas* de Horacio. Labor enorme que temos por forza que acoller con entusiasmo e con ledicia, e todo canto se faga por lle dar alento e loubanza será sempre pouco.

Leendo a versión galega de Títiro, fidelísima, senon literal —cousa imposible— decátase un ben da riqueza en recursos da nosa lingua, recursos que o Sr. Gómez Ledo soupo aproveitar c’un istinto artístico notabre.

Con degoiro agardamos o resto das Eglogas, que van surtir axiña editadas por NÓS.

A recensión, anónima, parece de Florentino López Cuevillas, colaborador habitual da revista e do seu comité de redacción. A súa condición de fervoroso católico e de investigador das raíces celtas de Galicia explica estas dúas observacións: o “mestre dos poetas cristiaos, cecais o noso irmau de raza polo seu nome e polo lugar da súa nacementa, suponse que Virgilio debeu ser un Celta”. Cando afirma que Virxilio é “o mestre dos poetas cristiaos” ou pensa nel como guía de Dante na *Commedia* ou pensa na Égloga IV na que vaticina, segundo algúns estudosos católicos, o nacemento de Cristo. A Cuevillas interésalle a tradución deste clásico porque “o galego precisa delas para se consagrar como lingua culta”, e gábaa porque é “fidelísima” ó texto orixinal, case “literal”, fidelidade conseguida mercé ós “recursos da nosa lingua, recursos que o Sr. Gómez ledo soupo aproveitar cun instinto artístico notable”.

A outra reseña é obra dun escritor e xornalista moi coñecido daquela: Antón Villar Ponte:

UNHA ÉGLOGA DE VIRXILIO

Antes de agora téñense feito traducións de poemas latinos e de outras linguas á galega. Lembrámonos de varias de Mosquera, Vaamonde, Saco e Arce, Lousada Diéguez, Otero Pedrayo e Iglesias Roura, que nós poseemos. Pro agora don Avelino Gómez Ledo, que cultiva con froito o noso idioma nativo en obras propias —algunhas mui louvadas pola crítica— ofrecéunos a égloga primeira de Virxilio traducida ó galego como homenaxe a tan outo poeta latino ó se compriren dous milleiros de anos da súa nacementa. Dita égloga é a nomeada “Títiro” que imprimou nun miudo folletino, anunciando que axiña publicará tódalas outras églogas, que xa ten traducidas, do autor da *Eneida* e quizáis as *Xeórxicas* tamén.

Cómpre aplaudir tan culto propósito do señor Gómez Ledo. Para a dignificación de unha lingua que foi esbarando polas encostas dialectaes, a causa do esquecemento en que a tiveron os homes letrados no intre de moitos anos, non hai cousa millor que levala ás traducións de obras xenias feitas en idiomas de grande riqueza expresiva e de grande forza eufónica.

Asín, lendo a égloga primeira de Virxilio verquida ó galego polo señor Gómez Ledo, decátase un, si xa non estiver, de cómo a nosa lingua se axeita para espresar o máis requintado da máis requintada literatura.

Esta belida tradución do belido poema do cisne de Mantua, que nos move a escribir as presentes liñas, foi feita con verdadeiro amore e con verdadeiro coñecemento do latín e do galego. O señor Gómez Ledo que saiu trunfante de tan serio empeño, coidamos que lle emprestará un bó servicio á nosa lingua dando axiña á publicidade a tradución de tódalas églogas do xenial Virxilio. Acolla, pois, con agarimo a nosa embora e siga persistindo na súa escomenzada labor de cultura galeguista, coa seguranza de que colleitará como froito a gratitude dos homes máis intelixentes do seu país. A tradución de “Títiro” con que acaba de engaiolarnos é, sinxelamente, primorosa. Feita a conciencia en sonoros versos libres. E xa que ven a conta, por lóxica de asociación de ideas, direivos para remate de estas liñas, que unha importante editorial de París publicará axiña traducidos ó francés os poemas de Ramón Cabanillas do libro “A noite estrelecida”.¹⁶

Antón Villar Ponte, escritor máis laico e menos etnicista que Cuevillas, recoñece, co erudito ourensán, que este tipo de traducións (“de obras xeniaes”) contribúen á “dignificación de unha lingua que foi esbarando polas encostas dialectaes”. O reseñista, despois de considerar “primorosa” a tradución da primeira égloga “do xenial Virxilio”, ánimo a que publique “axiña” a totalidade das Églogas.

A don Avelino a reseña de Villar Ponte compraceuno moito e estimulouno. El mesmo o recoñeceu poucos meses despois:

Gustou, ó parecer. Hastra o Villar Ponte tivo a ben adicarlle un artigo cheo de louvanzas que moito lle agradecín, pois que sen conocernos nin falarnos nunca, tratábame tan ben. Vede agora a razón de que saian todas xuntas.¹⁷

Aclaremos, para os máis eruditos, que a I Égloga xa fora traducida ó galego, en prosa, por Florencio Vaamonde Lores, no ano 1898.¹⁸ A aparición da Égloga verquida por Vaamonde Lores non suscitou a acollida que tería, trinta e dous anos despois, a feita por Gómez Ledo. Eran outros tempos, outras circunstancias, tanto que, poucos meses despois, a editorial do galeguismo, Nós, imprimiu nun coidado volume as dez Églogas.

¹⁶*El Pueblo Gallego*, Vigo, 14-12(?) - 1930.

¹⁷Prólogo a *As Églogas*, 1930, p. VIII.

¹⁸“Títiro e Melibeo”, *Revista Gallega*, A Coruña, 190, 30-10-1898 (co pseudónimo Jan Silvoso de Bouzás).

2.3. *As Églogas / do Virxilio / tradocidas â lingoa galega / por / ...*, A Cruña, Nós, 1930 (no colofón: 29-7-1930)

Coñecedor don Avelino de que se preparaban “homaxes... ô poeta de Mantua” co gallo do bimilenario “pensei: ¿Por qué non facer falar en galego o vate das campías napolitáns tan semellantes âs nosas?”. Meu dito, meu feito.

Unha ducia de noites bastou para ter todalas églogas tradocidas. ¿Qué facer daquela? Matinei sondear o ambiente i empretei a pirmeira, chamada Títiro. Gustou, ó parecer. Hastra o Villar Ponte...¹⁹

Do prólogo [“Verbas limiaries”] cómpre salientar tres secuencias:

a) Se algún poeta crásico axéitase ô ser noso, ise chámase Virxilio. A súa eleganza, a paisaxe sentida, o fondo sentimento cara á terra onde nasceu e hastra o seu matís psicolóxico parécense a nós.

Lémbrese que, meses antes, o reseñista anónimo da Égloga I dicía, referíndose a Virxilio, “cecais o noso irmán de raza”.

b) Poucas traducións e isas soias se teñen feito dos crásicos, antre nós. Ningunha, polo de pronto, de Virxilio.

Como xa sinalamos no seu momento, Florencio Vaamonde Lores traduciu en prosa dous importantes textos de Virxilio: o libro VI da *Eneida* (1897) e a primeira das *Églogas* (1898). Publicadas había máis de tres décadas nunha revista miscelánea coruñesa, sen dúbida non tiña noticia delas.

c) Contribuir dalgunha maneira a inxertar pugas de beleza crásica na arbre, hoxe baril, da nosa literatura, sempre será cousa dina de louvanza. Porque disgracia non cativa é que nos falle a lus dos eternos arquetipos. A Grecia e a Roma serán moito tempo os dous polos de tódolos mundos literarios. ¿Non haberá por ahí un Mecenas ou un Cambó disposto a rempujar os homes de boa vontade?

¹⁹V. n 4.

Don Avelino, durante medio século, aproximadamente, entregouse á tarefa de inxertar as Letras latinas e as gregas na árbore galega. O Cambó mencionado no texto (Francesc Cambó) é o Cambó que achegou importantes recursos económicos para traducir unha boa parte das Letras grecolatinas ó catalán, empresa iniciada en 1922 co poema de Lucrecio *De la Natura* en versión de Joaquim Balcells. Decenas e decenas de volumes foron financiados por Cambó na Funció Bernat Metge, onde, sempre, as edicións son bilingües —grego (ou latín)-catalán—. No mesmo prólogo Gómez Ledo amosa este desexo:

Ben quixera... facer unha edición polo xeito das que fan os ingleses ou os alemás, coidadiña, chea de dibuxos e co texto latino ó par.

Pero o tempo das Letras galegas aínda non estaba ó nivel do 1922 catalán, nin en recursos económicos nin en proxectos culturais. O galeguismo da época limitábase a aplaudir xestos literarios como os de Gómez Ledo. No voceiro das Irmandades da Fala, *A Nosa Terra*, lemos:

E demostra tamén, de xeito contundente, como o noso idioma atópase capacitado para as máis grandes empresas literarias (1-11-1930)

2.4. Reedición das *Églogas* en 1973

É o ano no que don Avelino publica a *Escolma / de poetas líricos gregos e latinos / voltos en linguaxe galego*, volume que editou o Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos (Santiago), a primeira institución oficial que acolleu textos desta índole. Este Instituto xa publicara en 1964 *As Xeórxigas*, na tradución de Gómez Ledo, e en 1951, as Odas de Horacio (*Carmina*), na versión de Aquilino Iglesia Alvariño. No Instituto P. Sarmiento contaba don Avelino con valedores da dereita cultural galeguista, nomeadamente con Xosé Filgueira Valverde. Aínda así, ningún dos res volumes mencionados foi impreso en edición bilingüe.²⁰

²⁰A Xunta de Galicia, desde 1986, publica a colección “Clásicos en galego” (na súa maioría clásicos grecolatinos) en edición bilingüe.

Na *Escolma* de 1973, onde Virxilio ocupa cen páxinas, reedítanse as *Églogas*. Lonxe de constituíren unha reimpresión, son unha revisión a fondo da tradución de 1930. Alértanos don Avelino nunha nota introdutoria:

Agora publícanse novamente *As Églogas* refundidas e moito millor axeitadas ó texto orixinal. Prego ós lectores as teñan por definitivas, esquecéndose da primeira versión (p. 139).

Como mostra deste “rifacimento”, vexamos os cinco primeiros versos da *Égloga I*:

Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi
silvestres tenui musam meditaris avena:
nos patriae finis et dulcia linquimus arva.
nos patriam fugimus: tu Tityre, lentus in umbra
formosam resonare codes Amaryllida silvas.

Trad. de 1930:

¡Ouh Títiro acougado, que ben ceibas
as cantigas ô vento co isa gaita
sob a ramaxen d’iste gran carballo!
Mais nós â terra e doces eidos temos
de deixar, e namentres nos fuximos,
ti, preguiceiro, â soma, fas que os sotos
gaben cantando a meiga da Amarilis.

Trad. de 1973:

Títiro, aquí acougado, que ben ceibas
cántigas pastoriles co isa gaita
baixo a ramaxen do carballo ombroso!
Máis nós á Terra, nós ós doces eidos
tivemos de deixar fuxindo; enmentre
ti, preguiceiro, á soma, fas que as fragas
gaben cantando á meiga de Amarilis.

Tamén modificou don Avelino os criterios gráficos. En 1973 había tempo que os escritores galegos prescindiran do circunflexo nas contraccións (ô – ó; â – á).

En canto á *Égloga I*, o texto da segunda edición (no volume *As Eglogas*) e o texto da primeira (no opúsculo *Títiro*) coinciden lingüisticamente na súa totalidade agás no verso 17 onde o verbo “olla” substitúese por “mira”.

2.5. *Sobre a Égloga IV: a interpretación mesiánica*

Para don Avelino esta Bucólica é a “máis famosa, sen dubida”, e así o afirma na nota preliminar tanto da edición de 1930 como na de 1973, pero nesta engade: “e a máis disentida”. En efecto, no poema hai cinco versos (do 6 ó 10) que na tradición cristiá foron interpretadas profeticamente: o “puer” de Virxilio, que morreu dezanove anos antes de Cristo, é o neno Xesús, que pechará a idade de ferro e abrirá a de ouro:

Vexamos os versos:

Iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna;
iam nova progenies caelo demittitur alto.
Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum
desinet ac toto surget gens aurea mundo,
casta fane Lucina: tuus iam regnat Apollo.

Vexamos tamén as dúas versións:

Trad. 1930:

Xa volta a Virxe e o satúrneo reino.
Xa d’outo ceo a nova descendenza
nos mandan. Ven, casta Lucina, axuda
ô que nascendo está, a iste miniño
por quen s’acabará a idade férrea
e outra dourda alumará pro mundo.
Xa reina o teu Apolo...

Trad. de 1973 (que só amosa mínimas modificacións lingüísticas):

Xa volta a Virxe e o satúrneo reiño.

Xa do outo ceo a nova descendenza
 nos mandan. Ven, casta Lucina, axuda
 o que xa está nascendo, a iste meniño
 por quen se acabará a idade férrea
 e outra dourada alumará pro mundo.
 Xa reiña o teu Apolo...

Don Avelino, aínda coñecendo as interpretacións laicas da Filoloxía, nunha das notas non omite este comentario:

Xa volta a Virxe. Algús ven nela a Astrea, deusa da Xustiza, fuxida en-
 demal do mundo. Os intérpretes cristiáns ven á Nosa Señora (p. 168).

A breve introdución erudita que don Avelino fixo da Égloga IV suscitou catro páxinas no número 1 da revista *Logos* (Boletín católico mensual) co título, ben significativo, “Do bimilenario de Virxilio / O poeta inconsciente da Redención”. Nese traballo, os directores da revista manifestan que resumen un estudo de Renee publicado no *Bulletin* da abadía benedictina de Lophem-lez-Bruges, e que con ese resumo propóñense glosar “o breve e asisado comentario [de don Avelino] que precede á súa tradución” de Égloga IV. O traballo comeza citando un dístico latino medieval (“Maro, Maro, vates gentilium / da Christo testimonium”) e finaliza citando, no galego de Gómez Ledo, estes versos:

Quen me dera vivir para entón e folgos
 ter para cantar os feitos teus...

Refírese ó “puer” dos primeiros versos, ó “puer” que chegaría a ser Cristo. Esta é a interpretación do estudo francés, coa que parecen concordar os redactores do Boletín católico pontevedrés. Na nota introdutoria de 1930, don Avelino móvese na mesma dirección:

Con razón, tal é a ardentía deste poema cheo d’espranza, foi considerado Virxilio “o primeiro dos nosos” en verbas de Lactancio. I en verdade que asomella a unha aurora, marcando o paso da negra noite ó gran día cristián (p.37).

En 1973 non reproduce esta secuencia pero recorda que “Lactancio e San Agostiño, con moitos, ven nela [na Égloga] a vinda do Redentor do mundo” (p. 169)

Case contemporáneo das *Églogas* de Gómez Ledo (1930) é a edición anotada que fixo do texto latino, para o Centro de Estudios Históricos, un filólogo clásico que non tardaría en publicar traballos moi valiosos. Trátase de Antonio Tovar²¹ que, en 1936, ó referirse ás distintas interpretacións da Égloga, só dedica dúas “palabras a la interpretación cristiana”, tras centrarse no libro de J. Carcopinó (*Virgilio et le mystere de la IV églogue*, 1930), que don Avelino e a revista *Logos* nin mencionan. En Galicia en canto a Virxilio, as musas vernáculas da tradución e do comentario vivían en universos eclesiásticos bastante alleos ás modernidades da Filoloxía Clásica. Cando en 1992 o profesor Fernando González Muñoz publica a súa tradución galega das *Bucólicas* non fai, nin sequera, a menor referencia á interpretación mesiánica do “puer” do verso 8.²²

2.6. Primeiro achegamento ás *Xeórxicas* (decembro, 1930)

Na revista *Nós* (84, 15-12-1930) publicou don Avelino 131 versos do Libro II das *Xeórxicas*, que corresponden, no orixinal latino, a 92 versos (448-540). Trátase do fragmento final onde os 131 versos están precedidos do artigo “Virxilio en galego”, no que amosa unha vez máis a súa devoción polo poeta e recoñece que acaba de descubrir, de cheo, “as infindas belezas que s’alcontran sementadas polo diviño poeta”. Nesa altura (decembro de 1931), don Avelino xa rematou a tradución das catro *Xeórxicas*. El mesmo o precisa: “Eisí é o poema, en catro libros dividido, qu’eu acabo de traducir.

²¹Virgilio, *Églogas*, Anotadas por... , Madrid, Centro de Estudios Históricos.- Clásicos Emérita, 1936.

²²V. *Poesía bucólica latina*, Xunta de Galicia, Col “Clásicos en galego”, 1993. O volume contén as églogas de Virxilio, as de Calpurnio Sículo, as de Nemesiano e as dúas atopadas en 1869 no mosteiro suízo de Einsiedeln.

Nil puxen máis coidado que nas Églogas, pois non de balde me valen a experiencia daquel traballiño... ” (p. 233)

A carreira de Avelino Gómez Ledo como tradutor das Letras clásicas comeza por Virxilio do que era devoto confeso, e, dentro da obra virxiliana, polas Églogas, quizais condicionado pola IV, por aquel “puer” que, poucos anos despois da morte do vate —do vaticinador— implantaría no mundo a idade “áurea”. Moi poucos meses despois, sen finalizar o ano 1930, traduce as *Xeórxicas*, poema moi axeitado, polo seu contido, á realidade dunha lingua como o galego deses anos. Había, en certo modo, un precedente que don Avelino non coñecía. En 1882, cando ningunha voz latina soara en galego, don Manuel Murguía insta a Eduardo Pondal para que traduza as *Xeórxicas*, que, polo que fose, o bardo non realizou. Paga a pena reproducir as palabras do Patriarca.

V., que tan perfectamente conoce el latín y el gallego, y el campo y sus faenas, ¿por qué no nos traduce en el idioma materno *Las Geórgicas*? Debo advertirle que aborrezco a Horacio; Virgilio es más humano. Como será muy posible que me arriesgue a publicar una *Revista* y cuento con V., me parece que un trabajo de esa índole sería doblemente señalado (5-10-1882).²³

Medio século despois, vai ser Gómez ledo quen nos ofrezca en galego os primeiros fragmentos das *Xeórxicas* na revista *Nós*: no número 84 (15-12-1930) un fragmento do libro II, e no número 113 (17-5-1933), un fragmento do libro I.

2.7. *As Xeórxigas / verquidas á língoa galega / por ... , 1964: a odisea dunha tradución desde 1931.*

O volume publicado polo Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos (Santiago), contén, ademais da tradución galega das *Xeórxigas* (sic), trece páxinas de notas e un extenso prólogo titulado “Unha alma chea de

²³Publicada por Manuel Ferreiro en *Pondal: do dandysmo á loucura (Biografía e correspondencia)*, Santiago, Laiovento, 1991, p. 105.

saudades”. Nese limiar, don Avelino volve ó tópico étnico xa mencionado (“... é moi probáble que polas súas veas correra sangue céltigo”) e reitera a admiración ó poeta romano, momento no que cita o celeberrimo verso de Dante na *Divina Comedia*:

tu se’ lo mío maestro e il mío aulore (Inf., I, 85)

Tamén nos expón os seus criterio como tradutor:

De ahí que non vexa eu máis xeito de tradocilo que o que eiquí emprego. On poeta non se pode trasladar en prosa ou en ruíns versos; máis tampouco é posíbel trunfar si un se envencella coas cadeas da rima. Somentes resta o refugioiro do verso branco endecasílabo, de boa caste, armoñioso, sinxelo, o que non quere dicir, doado (pp. XL-XLI)

O hendecasílabo branco é o que utilizou nas *Églogas*, a primeira das cales amosaba este título: *Títiro; égloga primeira... en versos ceibes*.

Porén, as liñas que máis nos interesan son estas:

Fai máis de vinte anos matinei eu adobiar con vestidura galega un anaco de aquela ialma enorme e dilicada, co gallo do bimilenario virxilián, e prubriquei as *Églogas*. Tencionaba daquela seguir coas *Xeórxigas*. Pois tradocidas estaban e postas xa nas mans de quen con todo entusiasmo ía facelo. Pro *habente sua fata libelli*... Veu a revolta do ano 31 e tiven o azaro de que me queimaran tódolos meus traballos literarios. Dispois no 36 abateuse a guerra civil e con ela desapareceu a emprenta compostelán, onde xa se comezara a tirar no prelo aquela laboura miña de seis meses. Finada groreosamente a guera andiven en precura de atopar meu orixinal, pescudando eiquí e aló, sen éxito favorábel. Correron outros dez anos, e cando menos o podía esperar, un día apareceu en Madride un xoven galego que viña facer as oposicións para unha cadeira de literatura, e me entregou (sopóñase a miña admirazón cando xa por perdal-as daba) as miñas cuartillas que il apañara na rúa nunhas moreas de ciscallo. Xulguei providencial o achádego e porpúxenme outer millor conxeito. O tempo emporiso, non escorre en vao. Endebén il é o millor correxidior dos esqurtos. Con razón Horacio recomenda a parsimonia e o guardamento dantes de pubricar calquera cousa. Púxenme a adoxar millor aquel traballiño...

Cómpre que aclare que o prólogo, neste volume de 1964, aparece asinado en data moi anterior, en novembro de 1951;²⁴ así pois, cando afirma

²⁴Despois do prólogo, de 39 páxinas, figura unha brevísima “Engádega” asinada en “Madrid, marzal de 1963”. O volume saíría do prelo un ano despois (25-3-1964)

“Fai máis de vinte anos...” refírese a 1930, o ano en que traduciu as *Églogas* (que publicou) e as *Xeórxicas*.

Na páxina que acabamos de transcribir faise referencia a feitos que ninguén ten aclarado ou explicitado. Paga a pena intentalo por tratarse dun capítulo moi accidentado da bibliografía galega protagonizado por un libro moi valioso, as *Xeórxicas*, vítima de graves azaros. Fareino utilizando cartas inéditas de don Avelino a Xosé Filgueira Valverde, nome clave para entender esta historia bibliográfica.

a) Veu a revolta do ano 31 e tiven o azaro de que me queimaran tódolos meus traballos literarios.

Hai unha carta de Gómez Ledo, desde Madrid, a Filgueira Valverde, do 24 de maio de 1931, que convén reproducir case enteira:

Meu bon e querido amigo: Moitas cousas pasaron dende a derradeira miña. Relémbrome haberlle esquirto e mandado en limpo o primeiro libro das *Xeórxigas* e aínda non sei se o recibiu. Quedei logo en mandarlle aixiña os outros tres e mandareillos “de miragre”. Para que entenda iso ben direilles que o día 11 os “vándalos” queimaron a Eirexa e a casa con todo canto gardaba. Por cuasalidá tiña o orixinal das *Xeórxigas* sobor do Breviario e collino con il, salvándoo de morte segura.

Isto foi para min unha perda inhmensa. A miña biblioteca e os meus apuntes e traballos inéditos perdéronse cáseque todos.

En efecto, con anterioridade (26-3-1931) fixéralle un envío que contiña dous traballos, un deles o virxilián. Reproducimos, enteira, esta carta, moi noticiosa:

Meu bon e querido amigo:

Cumpro a miña palabra. Vel-ehi lle vai o primeiro libro das *Xeórxigas* e mais o segundo artigo encol da virxe Eteria.²⁵

Se ten vagar de cantrastal-a miña versión co orixinal verá como non desmerece d’outras en castelán, xa que non poda decir da nosa língoa por ser a miña a pirmeira.

²⁵O traballo, “Unha esqurtora galega do século IV”, publicouse en *Logos* (Pontevedra) en seis entregas. 4 (abril, 1931), 5 (maio, 1931) 7 (xulio, 1931), 8 (agosto, 1931), 9 (setembro, 1931) e 15 (marzal, 1932).

Respeitive o prologo, a min pareceríame ben que llo puxese un dos nosos v. g. Cotarelo.²⁶ E de non ser ise sería o meu gusto que llo puxese vustedede, aludándome eu moito de que os nosos nomes foran xuntos no libriño xa que a vustedede debo os únecos azos na empresa de traductor, non certamentes dodada nin estimada.

Quedo poñendo en limpo os outros libros e dispoixa penso traducir outras cousas latinas para facer un tomo de Miscelánea.

b) En carta do 30 de decembro de 1932, Gómez Ledo escribe a Filgueira Valverde nestes termos:

¿Qué hai das miñas *Xeórxigas*? Vostede díxome que polo outono se resolvía no Seminario de Estudos Galegos a publicación delas; mais, visto que non as publican, espero, canto máis aixiña millor, mas mande para ver a facer o que máis conveña.

En cartas posteriores (22-3-1933, 31-7-1933) segue a reclamar o orixinal das *Xeórxigas*.

Pola carta transcrita sabemos o que xa sospeitabamos: que a institución que ía publicar o poema virxilián era o Seminario de Estudos Galegos (Santiago), institución na que Filgueira era moi importante: conselleiro do organismo e director da subsección de Historia da Literatura. Por Alfonso Mato sabemos que o orixinal das *Xeórxigas* obraban nesta institución o 31 de xaneiro de 1933.²⁷

c) Volvamos agora a unha información do prólogo de 1951: “Dispois no 36 abateuse a guerra civil e con ela desapareceu a emprenta compostelán, onde xa se comezara a tirar no prelo aquela laboura miña de seis meses”.

A imprenta santiaguesa a que se refire don Avelino era a imprenta Nós, sita na Rúa do Vilar desde que, en 1931, a instalou o seu director Ánxel Casal, que imprentou nos anos da República os libros e revistas do

²⁶Trátase de don Armando Cotarelo Valledor, daquela catedrático de Filoloxía galaico-portuguesa na Facultade de Filosofía e Letras da Universidade Central (Madrid).

²⁷Lemos no capítulo “Comunicacións e traballos presentados no SEG: “Gómez Ledo, Avelino, Tradución das *Xeórxigas* de Virxilio (31-1-1933)” [O *Seminario de Estudos Galegos*, Edicións do Castro, 2001, p. 179].

Seminario. Esta vez os “vándalos” foron a dereita fascista e clerical de Galicia. Eles non só fixeron desaparecer a imprenta e a editorial Nós senón que asasinaron ó director (19-8-1936) e decapitaron o Seminario de Estudos Galegos. ¿Estaban as *Xeórxigas* no prelo o 18 de xullo de 1936? Só temos a información do autor. Filgueira, por exemplo, tan vencellado ó libro, nunca falou desta cuestión. Sexa como for, o orixinal estaba en Santiago, ou no edificio do ex-Seminario ou no que foi a imprenta Nós, dúas entidades que sufriron purgas ou roubos no trágico verán do 36. Isto explica as palabras de Gómez Ledo. “... un xoven galego... me entregou... as miñas cuartillas que il apañou na rúa nunhas moreas de ciscallo”.

Ignoramos quen foi este “xoven galego que viña facer as oposicións para unha cadeira de literatura” e tampouco sabemos se ese mozo letrado atopou o manuscrito no ano 1939, antes ou despois. Ten razón don Avelino cando cita o vello adaxio latino (*habent sua fata libelli*: os libros teñen o seu fado, o seu destino).

Polo prólogo non sabemos con exactitude en que ano volveron ás mans de don Avelino as *Xeórxigas*. Por unha carta (inédita) de Ramón Cabanillas a Ramón Otero Pedrayo sabemos que foi antes de 1949: “Eu quixera meterme coas *Xeórxigas*, mais teño entendido que anda con elas o Gómez Ledo que o fará francamente ben”.

2.8. *Recepción das Xeórxigas de 1964*

2.8.1. Diálogo epistolar entre Otero Pedrayo e Gómez Ledo

O 13 de decembro de 1962, don Avelino escribe ó seu admirado amigo:

Nestes días está no prelo a miña versión das *Xeórxigas* que penso van ser a miña millor obriña. Leva trinta anos esperando. Teño verdadeiros desexos que vostede a goste, pois é para poucos, xa que hoxe non abundan os humanistas (carta in.)

Aínda ben non recibe o libro impreso, don Ramón exprésalle:

Teimaba non demorar máis de hoxe a carta... cando chega o seu Virxilio como un soplo de quente aire vendimeiro enchéndome as solainas e cambras do espírito. Non hai libro con semellante emoción agardado por min. Cheguei a soñar con el. E agora, once da noite, vou petar á súa porta.²⁸

En carta posterior, don Avelino agradécelle “moito os seus artigos en gabanza de Virxilio e a miña traducción” (20-10-1964)²⁹

2.8.2. *Dúas reseñas na revista Grial (Vigo)*

A primeira, de Manuel Vidán Torreira, publicouse no número 6, correspondente ó carto trimestre de 1964. O profesor Vidán Torreira, de linguas clásicas, fai esta observación técnica verbo da traducción:

Os endecasílabos nos que el encaixa os hexámetros latinos teñen unha gran sonoridade, bogando as verbas sobre as ondas do ritmo con unha connaturalidá e con unha requintada orquestación musical. Isto é máis de valorar tratándose do libro de Virxilio que é o máis coidado del, no que a técnica virxilián é perfeta e atingue cumes inmarcesibles. (p. 531)

A segunda reseña, de Carlos A. Baliñas (12, 2º trimestre de 1966), titúlase “Virgilio restituído al gallego”, título concorde con esta firmación:

Si Virgilio, el poeta romano, renaciese, se nacionalizaría espiritualmente de Galicia. Por eso poner en gallego los versos del inmortal latino es más que traducir, es ante todo restituir: restituir en el sentido etimológico de restablecer y en el sentido usual de devolver a uno de los suyos.

Experimentamos, al leer a este “padre de Occidente” en nuestra lengua vernácula, un sentimiento de consonancia restaurada, de acorde logrado en virtud de previa armonía. Se ha aventurado que el parentesco espiritual de Virgilio con el *anima gallaica* se debe a un común sustrato racial celta.

Ó final da reseña, o señor Baliñas, profesor de Filosofía que viviu de neno entre campesiños, parece facer súas unhas palabras de Virxilio mil veces citadas:

²⁸Este parágrafo, coa data 1964, reproducése no folleto *Avelino Gómez Ledo no centenario do seu nacemento (1893-1993)*, Lugo, Imp. La Voz de Galicia, 1993, p. 26.

²⁹Habería que procurar estes artigos, moi probablemente en *La Noche* (Santiago)

... hay que repetir a nuestros labradores la conmovedora exclamación de aquel que siempre se encontró íntimamente desarraigado en la ciudad. O fortunatos nimium, sua si bona norint, agrícolas
(Ouh felices demais se coñecesen o seu ben os labregos)

2.9. *Gómez Ledo ante Lucrecio*

En principio, sorprende que un cidadán das características de Avelino Gómez Ledo se interese polo poema didáctico (*De rerum natura*) de Lucrecio (99?-55? a.C.), poema que é un canto ás doutrinas materialistas do filósofo Epicuro. (342-268 a.C.). É o Epicuro omnipresente na tese de doutoramento de Karl Marx (1841). Lucrecio, moi presente tamén neste traballo académico de Marx, é o poeta que arremete contra a “religio”, non porque pense que os deuses non existen senón porque pensa que a razón indícanos que non interveñen, por máis que os invoquemos, nas cousas humanas. É a mesma razón que nos di que o ser humano desaparece totalmente coa morte. Lucrecio non decreta a inexistencia dos deuses, pero destrónaos, e négalles calquera forma de poder.

Deste poeta, Gómez Ledo traduce o inicio de *De rerum natura* para o número 91 da revista *Nós*, correspondente ó “Día de Galicia” (sic) de 1931. Por tratarse desa data (25 de xullo) é un número especial, dedicado, enteira-mente, ós poetas galegos contemporáneos. Son dezaoto os que colaboran, entre eles, Ramón Cabanillas, Fermín Bouza-Brey, Aquilino Iglesia Alvariño, Gonzalo López Abente, Antón Zapata e Ricardo Carballo Calero. O único que achega unha tradución é Avelino Gómez Ledo: os 43 primeiros versos do poema de Lucrecio (resoltos, en galego, en 58). É a “Invocazón” (así a titula o tradutor) na que o poeta solicita da “benfeitora Venus” (“Nai dos romanos”) que colabore con el no poema sobre a natureza das cousas (“de rerum natura”). En principio, esta invocación, que presupón a existencia dunha deidade intervencionista, é incoherente cos principios de Epicuro. Cómpre entender que Lucrecio acóllese, nestes primeiros versos, a un “topos” retórico moi presente na épica e noutros xéneros poéticos. A partir de

aquí, os deuses, cando aparecen, carecen de facultades para interviren na vida dos seres humanos. Pero o noso tradutor, fervoroso católico, non ofrece ós lectores versos que cuestionen o poder das entidades divinas.

Anos despois, cando na *Escolma*, de 1969, reedita textos seus, recolle tamén a “Invocación” (sic), se ben con doce versos (latinos) máis, do 50 ó 61. Omite, por tanto, os versos 44-49, fragmento no que se afirma que todo ser divino está alleo ás nosas cousas (*ale nostris rebus*), non necesita de nós nin se deixa captar por beneficios (*nec bene prometeris capitur*). É lícito sospeitar que ó sacerdote don Avelino non lle agradaba estampar a idea de que as divinidades non teñen que ver cos nosos mesteres e están alleas ós nosos rogos.³⁰

Os doce versos seguintes (50-61), nos que anuncia a Memmio o asunto do poema, afirma, entre outras cousas, “Nam tibi de summa caeli ratione deumque” (“dicirche a razón última do ceo e dos deuses”). Ante ese verso o noso monseñor, latinista libérrimo, traduce “pro domo sua”: “Eu cantarei do ceo subprime as leises que impuxo o mesmo deus”.

En calquera caso, na versión de 1969 non vai máis alá do verso 61. Hai que supoñer que os versos seguintes, a gabanza de Epicuro (62-81), continúa xa no segundo verso palabras moi problemáticas para o noso monseñor:

Humana ante oculos foede cum vita iaceret
in terris, appressa gravi sub religione
(Cando a vida humana xacía
á vista de todos torpemente
postrada en terra, esmagada
baixo o peso da relixión)

Quizais a tradución do sintagma “gravi sub religione”, de ser literal, esixiríalle unha nota non moi breve para que os espíritos pacatos non se

³⁰Estes versos (que se reproducen en II 646-651) non son obra dun interpolador, como algunha vez se ten suxerido. Aparecen en todos os manuscritos.

escandalizasen. Sabido é que o abate Marchena, un dos primeiros tradutores casteláns do poema de Lucrecio (1892), interpreta:

Cuando la humana vida a nuestros ojos
 oprimida yacía con infamia
 en tierra por gran fanatismo

Xa aquí confrontemos o fragmento 1-43 nas dúas versións, a de 1931 e a de 1969. Sucede, como noutros textos, que a reelaboración, nalgúns casos, non foi pequena:

- 2a) encantiño dos deuses e dos homes
- 2b) dos deuses e dos homes lene engado
- 7a) e abre os seus ollol-os solares lumes
- 7b) e estarela os seus ollos diante os lumes
- 13a) de luz difusa o ceo brila apacibre
- 13b) lumbrigantes os ceos móstranse nídios
- 23a) vai tras de ti gozosa a todas partes
- 23b) vai após ti goiosa axirxilando
- 29a) do amor, e fas que as razas se porpaguen
- 29b) do amor, e fas inzarse as castes todas
- 43a) Marte, señor de todas-las batallas
- 43b) Marte, señor das sanguíñentas lides
- 56a) i-eu non podó ter calma no traballo
- 56b) Fállanme os azos na laboura miña

3. ESCOLMA / DE POETAS LÍRICOS GREGOS E LATINOS VOLTOS EN LINGUAXE GALEGO, 1973

Corpus de poetas gregos e latinos insólito no discurso literario galego pola súa magnitude e pola riqueza e variedade de autores, boa parte deles inéditos en lingua galega. Traduce do grego composicións de cinco poetas, nomeadamente de Teócrito, xa cortexado profusamente por don Avelino no seu libro en castelán *Templos serenos* (1944). Dos outros, os máis favorecidos son Anacreonte, que xa fora traducido, décadas antes, por Florencio Vaamonde Lores, e Safo. Poucas composicións nos ofrece de Mosco e Bión; deste achéganos “Un rapaz casador”, que é a versión, moi parafrástica, do soneto “Cazador cazado”, de *Templos serenos*.

A poesía latina está representada por oito escritores e unha obra anónima: Horacio, Virxilio, Catulo, Propercio, Tibulo, Ovidio, Xuvenal, Lucrecio e *Pervigilium veneris*. O máis favorecido é Virxilio, do que reedita as dez *Églogas*, nunha versión sumamamente refeita, e do que nos adianta o libro IV da *Eneida* (“Os amores de Dido e Eneas”). Por estas datas, don Avelino xa traducira ou estaba a punto de rematar o gran poema de Virxilio. Infelizmente, no Arquivo do mosteiro de Oseira só se consignan os sete primeiros libros; faltan, pois, tres.³¹

O poeta latino máis presente é Horacio de quen nos revela na nota preliminar:

Cáseque dende os meus tempos de estudante, traduxen moitas das súas *Odas*, pro perdéronse cos meus libros nas revoltas dos anos 30 e 36. logo, no 1951, o Instituto P. Sarmiento publicou os catro libros das cancións horaciáns esgreviamente traducidas polo gran poeta Aquilino Iglesia Alvariño. Isa é a razón de que me adicara á versión das “lerias e cartas”, escolmando as que millor me pareceron e limando sempre algunhas eispresións que a moral cristiá non atura.

En efecto, nas 38 páxinas dedicadas a Horacio traduce, fundamentalmente, sátiras (“lerias”) e epístolas, tres e seis, respectivamente; tamén traduce un epodo e a “Canción secular”. Don Avelino non volveu ás *Odas* por respecto a Aquilino. En canto ós epodos, non traduciu o mais famoso, o 2º (“Beatus ille”), quizais por entender, como outros tradutores galegos, que a tradución de José García Mosquera (1868) era insuperable. Fixo en castelán unha peculiar imitación, condensada nun soneto, que reproducimos:

Beatus ille...
De Horacio
Feliz aquel si lejos del bullicio
de la ciudad preñada de pasiones,
do rugen los furiosos aquilones
que allí desata el septiforme vicio,

³¹V. o art. de Mª Olga Varela, p. 26.

vive escudado en el prudente juicio
de la virtud fecunda en altos dones,
y labra con sus manos los terrones
de sus campos amados abinicio.
La geórgica paz rima en el alma
el poema divino de la calma
exenta de ambición, dolo o torpeza;
y ve tranquilo transcurrir las Horas
bordando para él encantadoras
el manto de su augusta realeza.

De Ovidio, Gómez Ledo ofrécenos a elexía do desterro, que él sabía de memoria “dende estudante”. Xa a publicara na revista *Nós* (98, 15-2-1932) pero “Xa non me lembraba del, e verquina de novo” (p. 264)

4. UN TEXTO CLÁSICO DA IDADE MEDIA: A “SALVE, REGINA”

Se nos atemos ó parecer dalgúns escritores e eruditos galegos, esta oración é obra de San Pedro de Mezonzo, ou sexa, Pedro Martínez Exióniz (Curtis, 930-Santiago, 1003). Castelao, naquel fervoroso discurso do 25 de xullo de 1947, menciónao como un dos compoñentes das sombras ilustres, da Santa Compañía galega:

San Pedro de Mezonzo, o autor da “Salve Regina Mater”, o cántico e a oración máis fermosa da Eirexa, cunha fragante azucena nos beizos”.³²

O medievalista Rubén García Álvarez, nun libro moi documentado, fai esta prudente afirmación en 1965:

San Pedro de Mezonzo, monje, notario, abad, obispo y santo gallego, fue, más que probabilisimamente, seguramente, el autor de la “Salve”. Fue esta compuesta en el año 997 y en la ciudad de Compostela, desde donde se extendió rápidamente por toda la cristiandad.³³

³² *Sempre en Galiza*, Buenos Aires, As Burgas, 1961, p. 429.

³³ *San Pedro de Mezonzo. El origen y el autor de la “Salve Regina*, Madrid, 1965, p. 291.

Quen non parecía ter dúbidas da autoría da “Salve Regina” era don Avelino Gómez Ledo pois no poema “San Pedro de Mezonzo”, vendo, este como “nun sono”, á Nai e ó Neno, “dos seus labres tembraeiros / estas verbas s’escapaban”:

¡Salve raiña, salve Nai
de misericordia tanta
vidiña e dozura, nosa
mais aprofundada espranza.
Os fillos d’Eva exiliados
a ti con amor te chaman,
por ti saloucamos todos
antre queixumes e bgoas
n’iste val tristeiro... ¡Eya!
pois eres nosa abogada,
¡óllanos con ises ollos
aloumiñantes... e basta!
Mostra iso Neno Xesús
froito das túas entranas,
cando vayamos pr’o ceo
dispoixa de desterradas
eiquí abaixo... ¡ouh garimosa!
¡ouh pía! ¡ouh doce! ¡ouh amada!

Figura este texto no seu primeiro libro, *Romanceiro compostelán*, de 1926. Cando refunde este volume en 1954 (*Poemas composteláns*) ofrécenos, de novo, a tradución da plegaria, nesta ocasión moi retocada tamén. Modifica o título do poema (“Salve Regina”) e a introdución: “e aceso no amor diviño / cantou coma os anxos cantan”

¡Salve
Raiña
de misericordia
vida
dozura
espranza nosa.

¡Salve!
 a ti bradamos
 os esterrados
 fillos de Eva
 a ti salaiamos
 carpindo e chorando
 niste val de bagoas
 ¡Eia!
 Pois es nosa
 abegosa
 volve a nos
 ises teus ollos
 misericordiosos,
 e dempois
 de iste esterro
 móstranos a Xesús,
 froito bento
 do teu ventre
 ¡Ouh cremente!
 ¡Ouh pía!
 ¡Ouh doce María!

Aínda que abraie, en 1926, ninguén traducira ó galego esta oración, tan presente, en latín ou en castelán, nos rezos dos galegos. En 1932 a revista *Logos* (nº 21) viuse na obriga de convocar un “Concurso para verter ó galego as oracións”. Cómpre aclarar que as dúas versións de don Avelino, inxeridas en senllos poemas, son versións moi literarias. Vicente Risco, na súa reseña do *Romanceiro compostelán*, facía esta observación:

E polo derradeiro, aínda tivo Gómez Ledo a valentía de parafrasear en romance a *Salve Regina*, obra galega demasiado esquecida polos galegos³⁴

Xa aquí, repárese no texto latino recollido por Rubén García Álvarez nun coñecido antifonario medieval:

³⁴Nós, Ourense, 30, 15-6-1926, p. 19.

Salve, regina misericordiae, vite dul –
 cedo et spes nostra, salve. Ad te clamamus,
 exules filii. Eve, ade te suspiramus, dolen
 iementes, in hac lacrimarum vale. Eia rego,
 advocata nostra, illos tuos misericordes
 oculos ad nos converte: et Ihesum, benedictum
 fructum ventris tui, nobis, post hoc exili –
 um ostende. O clemens, o pia, o dulcis
 MARIA.³⁵

5. MÁIS SOBRE GÓMEZ LEDO COMO TRADUTOR

Antes de 1973 non houbo, nas Letras galegas, un tradutor de textos grecolatinos de obra máis extensa e plural. Foi durante moito tempo tradutor en solitario, como o fora, no seu, Florencio Vaamonde Lores (1860-1925).

Don Avelino sentía devoción polos autores que traducía, e con devoción verqueu ó galego importantes poetas latinos, non só a Virxilio, a quen veneraba e a quen cantou nun soneto. Achegouse tamén a algúns poetas gregos, benqueridos polo noso tradutor. A uns e a outros verqueunos a un galego que el sabía ben e que vivía desde dentro. É certo que hai algúns convencionalismos, moi presentes no galego literario de época (*outo, soma, diviño, nascer...*), pero o seu idioma soa auténtico, vivido e construído poeticamente desde as voces e formas que máis o impresionaron na súa infancia chantadina. Non é difícil advertir que se esmera en introducir na súa versión cantos vocábulos e xiros consideraba expresivos para conseguir un texto de fasquía poética, moi poética, incluso nos versos en que, sen atentar contra o orixinal, ofrecíanos matices que estaban máis no seu galego que no latín de Virxilio ou Horacio. Procedese ou non así, cómpre salientar que don Avelino nunca estivo satisfeito das súas traducións, e textos houbo, como as *Églogas* de Virxilio que, cando tivo a oportunidade de reeditalas, refíxoas

³⁵Nós, Ourense, 30, 15-6-1926, p. 19.

moi a fondo. Neste traballo vimos exemplos que van máis alá do retoque ou da lima.

Neste estudo ofrezo non poucas noticias descoñecidas sobre don Avelino como tradutor, baseándome, moitas veces, en textos inéditos (cartas) de espíritos afíns (Filgueira Valverde, Otero Pedrayo...). Eses textos e algunhas páxinas éditas pouco coñecidas haberá que telas moi en conta por quen, no futuro, pretenda escribir o libro que non escribiron Menéndez Pelayo nin María Rosa Lida e que ben podería titularse *A tradición clásica nas Letras galegas*. Sería unha sorte que o fixese a profesora María Teresa Amado Rodríguez.

Tamén neste meu estudo achegamos datos e textos valiosos para entender os avatares de certas obras do sacerdote Avelino Gómez Ledo nos tempos, tan difíciles para el, da Guerra Civil española.

Pero na biografía de don Avelino como tradutor hai un capítulo que é de elemental xustiza salientar: a tradución do *Novo Testamento* que a editorial Bibliófilos Gallegos (Santiago) lle publicou no ano 1974. Os mesmos valedores que tivera no Instituto P. Sarmiento (Filgueira Valverde e Sánchez Cantón) acólleno agora nesta editorial. Don Avelino, obviamente, traduce desde o grego, e así se proclama xa no título da obra.

É no prólogo desta obra onde don Avelino nos dá noticia dos seus afáns por traducir os distintos libros do Novo Testamento, nomeadamente os Evanxeos. Existe un interesante epistolario con Otero Pedrayo sobre os catro Evanxeos. En carta do 10 de marzo de 1955 comunícalle:

Xa fai moito tempo que matino nunha versión dos evanxeos feita dos mesmos orixinais gregos... Mais ¿por onde empezar? Ó meu parecer, o máis interesante é o evanxeo de S. Lucas, e iso levaría tempo e tempo. ¿Non sería cecais máis práctico comezar por traducir as parábolas beldísimas, contadas ós nenos das escolas cunha pequena introdución encol da vida do Noso Señor? Ista empresa sería moi doada.

¡Qué ben lle cadraría falar en galego para os nenos “aquil señor que tanto os amaba”: Il que falou en *arameo*, a lingua que o pobo xudeu falaba daquela.

Pero o primeiro Evanxeo que traduce é o de San Mateo, e así llo comunica, anos despois, a don Ramón en carta do 12 de marzo de 1963:

... teño a satisfazón de lle comunicar que o Evanxeo do N. S. asegún San Mateo, xa o teño verquido do orixinal grego ó galego. Estou abraiado por dúas cousas: coidei que o grego da *ΚΟΛΥΗ* cúa gramática tíña sabida, mais dispois de tanto tempo creíaa esquecida, non foi así. Endemais foi para min de grande ledicia facer falar ó Noso Señor na língoa docísima da nosa terra... Se vira que ben se adauta o galego tradocindo aquelas partículas, artigos e verbas, as úneas verdadeiramente diviñas que se faloron no mundo! ¿Qué lle parez se se publicara denantes dos outros evanxeos que penso verquer coa axuda de Dios e un chisquiño de saúde?

Penso que as traduzóns ben axeitadas teñen unha grande importancia. Polo menos amosan que o galego non samente sirve para contos senón que ten outura maravillosa para eispresar os temas máis xurdios, doutos e subrimes, coma afirmaba Amor Ruibal.

Hai que pensar, en efecto, que a opinión do sabio don Ángel Amor inclinou a algúns dos seus discípulos a acometeren certas traducións. Un deles, Manuel Cabada Vázquez (1901-1936), traduciu o *Catecismo* do P. Astete pero non chegou a traducir ningún dos Evanxeos, lecturas que don Ángel consideraba importantes e eficaces no medio rural.

Tres anos despois precísalle:

Xa fai tempo que rematei a tradución dos Santos Evanxeos, que poderían estar publicados no pasado outono. Pro as cousas van adispacio e non me acaban de dar a solución aínda. Eu coido que fixen unha boa laboura, pois a tradución miña vai feita sobre os textos orixinais.

Nistes días soupen que na Cruña dous cregos lanzaron a primeira dos Evanxeos na nosa fala. Que haxa outra máis é cousa para se aledar. (19-2-1966)

En efecto, acababa de publicarse a tradución dos sacerdotes coruñeses Manuel Espiña Gamallo e Xosé Morente Torres.

No limiar, xa citado, do *Novo Testamento*, don Avelino puntualiza:

A promulgación encol da Sagra Liturxia polo Concilio Vaticano II (4 do mes de Nadal de 1963) foi a espora que me deu azos para non determe deica finar a versión de todo o Novo Testamento, suposta a necesidade de fixar os textos litúrxicos na nosa fala, laboura non doada certamente, mais ca gracia de Deus, atinguida no vran de 1965 (p. 9).

Para finalizar este apartado, transcribo unha carta de don Avelino a min, datada en Madrid o 2 de marzo de 1961. De feito contesta a un breve inquérito que eu acababa de enviar ós escritores que fixeran traducións ó galego desde calquera lingua:

Sr. D. Jesús Alonso Montero

Meu querido amigo: Con moito gusto lle poño istas liñas de contestación en canto eu poda e sepa facelo. O seu artigo encol de A. R. está ben, mais tendo en conta a data das súas investigación habería algo máis que decir.

En cuanto a mis traducciones tengo publicadas las *Églogas* de Virgilio y en revistas alguna otra. En *Nós* de Orense se publicó la *Invocación*, de Lucrecio. Tenía preparadas varias obras de Horacio y las *Tristes* (parte) de Ovidio. Pero eso se perdió. Traduje las *Geórgicas* de Virg. y el libro IV de la *Eneida*, y corregí las mismas *Églogas*, todo lo cual forma un buen Virgilio que tiene en sus manos desde hace muchos años Sánchez Cantón, en espera de publicarlo. Desearía que se diera a la estampa, pues quedé muy satisfecho del trabajo.

Traduje también del griego algo al gallego (se perdió) y varias obras de Anacreonte en sonetos en castellano (Vid. mi libro *Templos serenos*).

El artículo de Villar Ponte muy breve se publicó, si bien me acuerdo, en *Pueblo Gallego*. Y de las *Églogas* se habló bastante, sobre todo Filgueira y otros, pero no conservo nada.

De “A lenda de Cal” supongo que tendrá V. mi libro *Poemas composteláns* en donde se insertan tres o cuatro traducciones, pero no todas. Y también se tradujo al francés y al búlgaro.

Otras traducciones al gallego tengo hechas del castellano, como algunos madrigales de Rguez. Marín, etc.

Me alegra que emprenda este trabajo tan interesante aunque sólo sea para poner de relieve algunas magníficas de Vaamonde, Mosquera, Cabanillas, Alvaríño, etc.

Me tiene a su disposición

Affmo. en C°.

Avelino Gómez Ledo

No inicio da carta fai referencia don Avelino a un artigo que eu publicara en *La Noche* (Santiago) sobre as ideas filolóxicas de A(mor) R(uibal) (25-7-1960). Aínda que de maneira xa imprecisa a carta achega algún dato sobre traducións súas que se perderon no balbordo da vida que lle tocou vivir no Madrid republicano e no bélico.

APÉNDICES

APÉNDICE I:

A TRADUCIÓN DE 1935 DA ÉGLOGA IV POR XOSÉ M^A ÁLVAREZ BLÁZQUEZ (INÉDITA ATA 2008)

No ano no que se lle adicou o Día das Letras Galegas a este ilustre polígrafo, a Universidade da Coruña exhumou, en edición facsimilar, un sorprendente caderno manuscrito titulado *Poesías / (“IRIS”) número / 8*, conxunto de textos que van do “27 de abril de 1934” ó “9 de abril de 1938”.

Nas páxinas anteriores ó 18 de xullo de 1936 o poeta manuscribiu 17 composicións, 9 en galego e 8 en castelán, e nas posteriores, 21, todas en castelán, o que non deixa de ser significativo. O caderno, oitavo dunha serie, finaliza co poema “¡Yo perdono!”, meditación incitada, aínda que non se explicita a circunstancia, pola morte do pai, o doutor Darío Álvarez Limeses, fusilado en Tui o 31 de outubro de 1936. O fillo, non só considera que “odiar al asesino es odio necio”, senón que pide a Deus perdón “si antes de ahora / no te imploré perdón para el malvado”. Que se saiba, ninguén ten reflexionado sobre esta reflexión.

É na primeira parte, a anterior ó 18 de xullo de 1936, onde aparecen tres traducións cos textos orixinais: unha do francés, “O pan seco”, de Víctor Hugo; outra do latín, “A morte do paxaro de Lesbia”, de Catulo, e a terceira, a Égloga IV, de Virxilio, asinada en Tui o 1 de xullo de 1935, cando o tradutor acababa de cumprir vinte anos. Todo fai supoñer que non tivo en conta a versión de Gómez Ledo (1930), unha versión que resolve os 63 hexámetros do latín en 82 hendecasilabos galegos; no caso da versión de Álvarez Blázquez o seu texto galego coincide, no número de versos, co latino, esforzo non pequeno para calquera tradutor. Aclaremos que a tradución de 1935 contén versos superiores ó hendecasilabo (de 14, de 13 sílabas...). Non

carecen de xeito algunhas das secuencias máis significativas do poema, por exemplo:

Casta fada Lucina, ti axuda a vir ao neno
 por quen ten de findar a férrea idá do mundo
 i-a dourada virá...

Traduciu Álvarez Blázquez outros textos virxiliáns? Quizais os cadernos inéditos (sete, polo menos) respondan esta pregunta. Sen esas respostas é lícito supoñer que Xosé María Álvarez Blázquez, católico de familia moi católica, non estaba alleo ás inqedanzas e ós postulados que levaron á revista *Logos*, cinco anos antes, no bimilenario do nacemento de Virxilio, a interesarse pola Égloga IV.

APÉNDICE II:

UNHAS CANTAS NOTAS SOBRE LUCRECIO EN GALICIA (E EN ESPAÑA)

II.1. *Prensenza en España: algunhas noticias*

Lucrecio, o Lucrecio que escribiu *De rerum natura* a mediados do século I a. C. ten sido, en España, un poeta solicitado e buscado pola esquerda. Repárese, de novo, no feito de que algunhas das súas páxinas están moi presentes na tese de doutoramento de Carlos Marx, de 1841, *Diferenza da filosofía da natureza en Demócrito e Epicuro*. Entre os fragmentos citados e aducidos por Marx está a correspondente ós versos 63-80 nos que Lucrecio fai un canto á coraxe intelectual de Epicuro por terse rebelado contra a relixión cando a vida humana estaba esmagada polo seu peso (“oppresso gravi sub religione”). A tese de Marx foi traducida en España moi serodiamente.³⁶

³⁶Coñezo unha tradución castelá da tese de Marx: *Diferencia de la filosofía de la naturaleza en Demócrito y Epicuro*, Madrid, Ayuso, 1971.

Serodias foron tamén as primeiras traducións españolas de Lucrecio.³⁷ Quen primeiro traduciu ó castelán *De rerum natura* foi o abate Marchena (José Marchena Ruiz de Cueto, Utrera, 1768-Madrid, 1821). Marchena, aínda que ordenado de menores, foi un ilustrado e un herexe. A súa biografía intelectual e política, non exenta de excentricidades, en España e na Francia posrevolucionaria, contén capítulos moi interesantes. Quen foi moi crítico con el, Menéndez y Pelayo, recoñeceu que “aprendió maravillosamente la lengua latina”.³⁸ Respecto da tradución foi capaz de dicir que “en los trozos de mayor empeño suele levantarse el traductor con inspiración sincera, porque su fanatismo materialista le sostiene, haciéndole poeta, aunque a largos intervalos”.³⁹ Do latinismo de Marchena é proba moi eloquente o feito de que redactara un fragmento do *Satiricón*, de Petronio, que enganou durante moito tempo ós mellores latinistas.

A versión do abate Marchena, de 1791, permaneceu inédita máis dun século. Publicouna Menéndez Pelayo en 1896, se ben, como apunta Agustín García Calvo, “en edición, todavía, para bibliófilos, que no llegara a manos del gran público, con las otras obras de Marchena, en dos tomos (1892 y 1896)”.⁴⁰ Tres anos antes (1893) publicouse en Madrid a versión en prosa de Manuel Rodríguez-Navas con prólogo de Francisco Pi y Margall, voz prominente da esquerda non marxista.⁴¹

En 1968 reimprimiuse o texto de Marchena, cando xa existía en España unha tradución á altura dos tempos: a do catedrático de Latín Eduardo

³⁷V. o meu traballo “A “Salve Regina” en Ribadavia (A propósito dun libro de Rubén)”, no *Depósito Rubén García Álvarez / Fondo Bibliográfico e Documental*, Xunta de Galicia, 2004.

³⁸“El abate Marchena”, en *Estudios de crítica literaria* (3ª serie), Madrid, Colección de Escritores Castellanos, 1900, p. 191.

³⁹Ob. cit., p. 195

⁴⁰“Prolegómenos” á súa ed. bilingüe: *De rerum natura / De la realidad*, Zamora, Editorial Lucina, 1997.

⁴¹Na edición consultada “ad hoc” non se consigna a primeira edición exenta do Lucrecio de Marchena: Madrid, Biblioteca Clásica, 1897.

Valenté (Barcelona, Alma Mater, 1961). Convén que o lector saiba que a reimpresión de 1968, prologada e anotada polo Licenciado en Filoloxía Clásica Domingo Plácido Suárez, publicouna a editorial Ciencia Nueva (Madrid), unha editorial decididamente antifranquista dirixida, dalgún modo, por comunistas. Publicando un texto “materialista” na tradución dun ilustrado mal visto pola oficialidade da época, a editorial cumpría dous obxectivos. Na contracuberta, os editores estamparon un breve texto de *Ciencia y política en la antigüedad clásica*, libro do historiador marxista Benjamin Farrington, co que se estreou a editorial en 1965. Este texto:

La polémica de Lucrecio no se dirigió exclusivamente, ni siquiera esencialmente, contra la superstición popular, sino que su objeto fue la religión de Estado en cuanto a sostenedora y promotora de supersticiones, y la vehemencia de su ataque encontró en las circunstancias de su tiempo incentivo particular.

Hai que avanzar ata 1977 para atopármonos cunha edición do poema de Lucrecio que honra a Filoloxía europea, a de Agustín García Calvo. Rigorosa é a súa “versión rítmica verso a verso” e sabia a edición do texto latino, que contén 60 versos máis dos editados habitualmente, operación filolóxica que amosa ben ás claras o saber do editor e o seu amor a esta obra. Conta o profesor García Calvo nos “Prolegómenos” que realizou este labor en circunstancias que o convidaban “a buscar refugio en la filología y en la vuelta al viejo poeta amigo, que tantas veces antes me había acompañado y aliviado hasta en los calabozos de la Policía”. Fala a voz máis radical, entre os filólogos clásicos, da esquerda europea. Coñecida é a radicalidade —no sentido etimolóxico— deste filósofo ácrata, “magister” entre os filólogos do noso tempo.

Así pois, en España houbo, verbo de Lucrecio, silencios e pretericións pero non por parte do universo ideolóxico que acolleu, dun xeito ou doutro, voces como as do abate Marchena, Francisco Pi y Margall, Domingo Plácido e Agustín García Calvo. Non houbo en España —ou eu non te-

ño noticia— “cruzadas” explícitas contra Lucrecio, contra o seu subversivo poema. Si en Francia onde un eclesiástico, Melchor de Polignac (1661-1772) publicou *Antilucetius sive de Deo et natura* (París, 1745), que algúns consideran obra mestra da poesía novilatina.

II.2. *Lucrecio en Galicia*

Dedicamos a debida atención á tradución que Gómez ledo fixo en 1931 dos primeiros versos do gran poema didáctico *De rerum natura*. Trátase, como lembrará o lector, dos primeiros versos, a Invocación, que, en ningún caso, abordan a concepción materialista, que será, a partir deses versos, o espiñazo da obra. Todo moi concorde co espírito relixioso do noso tradutor. Nese apartado aclaramos que, cando Gómez Ledo, na *Escolma* de 1969, reedita ese fragmento inicial, non só retoca bastantes versos senón que engade doce (latinos), do 50 ó 61, pero omite, moi deliberadamente, os catro anteriores (44-49), nos que Lucrecio precisa que as divindades non teñen que ver coas nosas cousas.

Non menos relixioso que don Avelino foi Ramón Otero Pedrayo, quen, non obstante, nalgunhas das súas obras, evocou o poema de Lucrecio en termos moi laudatorios. Fíxoo, como veremos, ás veces con matices. Nunha conferencia de 1975 afirma:

Realmente, o poema de Lucrecio é un poema realmente fantástico, maravilloso. Ten a fonda tristura de todo materialista pero conócese debaixo daquelo unha alma de creador, unha alma maravillosa. Vese palpar o corazón do universo. E naturalmente que un sinto moito que non se eleve encima deso, que non se levante por encima deso [...] don Marcelo [Macías] pouco antes de morrer recitoume os dez primeiros versos do *De rerum natura*, medindo o número dos versos, os dez primeiros versos do *De rerum natura*, aquela famosa invocación ó mar, aquel saludo ó mar, ás grandes llanuras do mar, e aquela invocación que fan a Venus.⁴²

Así pois, tanto don Marcelo como don Avelino, ambos os dous sacerdotes, cando manifestan a súa admiración polo poema de Lucrecio, céntrase

⁴² *Lembranza de médicos galegos*, Ourense, 1975, pp. 31-34.

nos versos iniciais, na Invocación. Don Ramón, que non foi sacerdote pero, si, católico fervoroso, vai máis alá, considera “maravilloso” o poema enteiro se ben advírtenos que lle produce “a fonda tristura de todo materialista”.

Anos antes, un personaxe d’*Os camiños da vida* (1928), un exclaustrado do mosteiro de Oseira, declaraba:

Sempre me chamaron as orixes das cousas. Podo afirmar que son o que somentes me interesa na historia. Quizais iste meu modo de ser remaneceu do estudo de Tito Lucrecio Caro. *De rerum natura*, poema divino ca malenconía de non atopar a Dios!⁴³

Lucrecio vai estar moi presente nun dos mellores libros do poeta Aquilino Iglesia Alvariño (1909-1961): *Lanza de soledá* (Orense, 1961), un dos mellores sonetarios da poesía galega. Foi a profesora M. Ríos Panisse, en 1986, a primeira en advertirnos esta presenza e a súa importancia.⁴⁴ Aquilino, na madurez da súa vida, sen deixar de ser relixioso, ten “a dúbida sobre a razón da existencia humana e a súa continuidade posterior”.⁴⁵ Nesta cuestión centra a profesora Ríos Panisse a súa análise de trece sonetos de *Lanza de soledá*, cada un deles encabezado por citas de Lucrecio (de un, de dous ou de tres versos en tradución galega).

Aínda que tarde, en 2006, un poeta galego comprométese con Lucrecio: compromiso fondo, esencial. O poeta, Xabier Paz (1949), científico de profesión (biólogo) e xa de novo teorizante marxista, titula o seu poemario *Materia de Lucrecio*, inequívoca homenaxe ó autor de *De rerum natura*, ben explícita en versos coma estes: “... Así erguiches o canto / tendo por compañeira a Natureza / contra os deuses cativos”. Pero o libro de Xabier Paz, publicado por Xerais, é o dun Lucrecio que aborda o asombroso universo da materia desde as concepcións científicas de comezos

⁴³I, Vigo, Galaxia, 1990, p. 120.

⁴⁴“De rerum natura” de Lucrecio e “Lanza de soledá” de Aquilino.

⁴⁵Ob. cit. 301.

do século XXI, aquelas que nos permiten afirmar que o noso universo xerouse, hai trece billóns, no Grande Estoupido, e trece billóns de anos-luz son, aproximadamente, 1026 m. poñendo os ceros todos resulta a cifra de 100.000.000.000.000.000.000.000.000 anos-luz.

Xa aquí o autor desta *Materia de Lucrecio* conclúe:

E nestes ceros cabe canto existe
sen deixarlle espazo
ao ceo nin ao inferno

No vello poema latino estas transrealidades e os mesmos deuses tamén sobran.

No libro de Xabier Paz hai un esforzo sempre por lograr unha formulación poética dunha “materia”, en principio, moi difícil de poetizar, e lógrao en bastantes ocasións, nomeadamente cando está presente o ser humano. Por exemplo:

O ferro que levamos
en cada leucocito
do sangue naceu antes que o sol mesmo
nacera, fai millóns de anos antes ca el
nun estourido apenas concebíbel,
no acendido final dunha
estrela xigantesca
fenómeno celeste ou supernova.

Debo citar unha presenza máis de Lucrecio entre nós, neste caso es-
tritamente académica. Cecilia Criado, profesora de Filoloxía latina na Uni-
versidade de Compostela publicou no ano 2006 *Hitos del pensamiento ro-
mano y de su literaturización de la Filosofía griega* (Santiago, Tórculo Edi-
cións), escolma na que inclúe, en dez páxinas, dez fragmentos de poemas de
Lucrecio (texto latino e tradución castelá), case todos centrados na figura de
Epicuro.

A profesora Cecilia Criado afirma no limiar da súa Selecta:

... la sincera profesión epicúrea del autor de *De rerum natura* transformaba en héroe épico a Epicuro. Y a Lucrecio cabe, precisamente, el honor sin precedentes de haber intentado liberar al hombre romano del miedo mediante el recurso a la razón. (p. 11)

recibido: febrero de 2012

aceptado: mayo de 2012